

BALCANII MEI

„Într-un fel, fiecare antropolog își are Orientul lui.”
Vintilă Mihăilescu

„Balcanii, care în turcă înseamnă ‘munți’, se întind de la Dunăre la Dardanele, de la Istria până la Istanbul, este un termen care acoperă micile teritorii ale Ungariei, României, Iugoslaviei, Albaniei, Bulgariei, Greciei și unei părți a Turciei, deși nici ungurii și nici grecii nu recunosc includerea lor în această determinare. Este sau a fost o peninsulă exotica cu oameni plini de viață, care mănâncă mâncare condimentată, beau băuturi tari, poartă haine viu colorate, iubesc șiucid ușor și au un talent minunat de a provoca războaie. Vesticii, mai puțin imaginativi, s-au uitat la ei disprețuitori, cu o invidie ascunsă, pufnind la adresa regalității lor, luându-le în răs pretențiile și temându-se de teroriștii lor sălbatici”¹.

Cam aceasta este perspectiva, aproape unanimă, occidentală, asupra Balcanilor. Multă viață, culoare, exotism, pasiune și terorism. Simplificând, am putea accepta unele dintre trăsăturile de mai sus, deși ele nu sunt caracteristice exclusiv regiunii studiate. Este destul de dificil de caracterizat, mai mult sau mai puțin simplu, acest spațiu cultural.

¹ C.L. Sulzberger, *A Lon Row of Candles*, apud Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, New York, 1996, p. XVIII.

Cartea de față nu încearcă să epuizeze numeroasele semne de întrebare puse de-a lungul timpului de către antropologi, istorici ș.a. în dorința de a preciza cât mai bine un concept sau, mai degrabă, un spațiu cultural extrem de disputat. Bizantin sau otoman, oriental sau marginal-european, oricare ar fi eticheta generalizatoare care i se pune, ea nu poate acoperi întreaga complexitate a Balcanilor. Însă fiecare, și cei din exterior, și cei din afară, îi poate descrie, venind cu o contribuție care se adaugă portretului lor încă neclar. În același timp, avansând ideea unei mentalități comune, într-o oarecare măsură, întâlnită în această regiune compozită, trebuie subliniat că aceasta este una convențională, neputând fi vorba de o identitate spirituală totală a populațiilor ce locuiesc aici, ci de anumite trăsături culturale preluate în urma îndelungatei conviețuiri și a permisivității de care au dat dovadă culturile locale în fața „asediului” neoficial al elementelor turcești. Dar nu este vorba însă de o turcizare a culturilor respective, ci de un pigment, de o culoare – „orientală”, „balcanică” ș.a. – prin care acestea pot fi recunoscute ca aparținând unui spațiu de contact mai amplu. Dacă avem în vedere straturi mai vechi de gândire, așa cum ne sunt oferite de mitologiile locale, sau chiar forme de expresie mai noi, oferite de literaturile respective, ne dăm seama că aceste „preluări” reciproce sunt mult mai vechi și mai îndelungate decât pot estima istoricii. În fond, discutăm de oameni, de viață, și nu de forme concrete, rigide, planificate, ce pot fi aplicate sau înlăturate după modă.

În pofida rolului pozitiv evident pe care l-a avut imperiul otoman, pretutindeni influența lui a fost considerată o perturbare a spiritului național, atât în sfera culturii materiale, cât și a celei spirituale, lucru care trebuia înlăturat, o dată cu afirmarea identității naționale. Multe dintre elementele culturale de sorginte otomană au fost însă acceptate ca făcând parte din identitatea culturală a

² Klaus Roth, *Coming to Terms With the Past? The Ottoman Legacy in South-east Europe*, în vol. Zmago Šmitek, Rajko Mursić (ed.), *Mediterranean Ethnological Summer School*, vol. 3, Ljubljana, 1999, p. 226.

populațiilor respective. Aici intră sistemul clientelar și nepotismul, bacșișul, strânsele relații de rudenie și din cadrul comunității locale, lipsa de încredere în orice fel de autoritate și în oraș ș.a.² Din punct de vedere social, elemente ale civilizației otomane au supraviețuit în sânul claselor marginale și de jos (vezi și manelele), satul este mult mai conservator decât orașul. Oricum, nu trebuie să uităm că toate aceste elemente „otomane” vizibile nu sunt decât vârful aisbergului, marea lor majoritate rămânând neobservată sau fiind deja transformată în elemente specifice ale culturii și identității naționale³.

Chiar pentru noi, pentru România, problema apartenenței la această regiune constituie încă un punct de dispute aprige. Așa cum

**Așezare turcească în secolul al
XIX-lea**

s-a convenit de un timp încoace, Balcanii nu semnifică numai regiunea geografică omonimă în care sunt amplasate câteva state, dintre care

³ *Idem*, p. 230.

Bulgaria constituie nucleul central; Balcanii sunt un spațiu spiritual situat la întretăierea unor mari zone de culturi diferite, în care s-au manifestat de-a lungul timpului sfere de influență politică dintre cele mai variate, fiecare lăsându-și, în urma valurilor de migrație implicite, amprenta semnificativă asupra localnicilor. Deși geografic nu facem parte din regiunea Balcanilor, în planul mic, al vieții de zi cu zi, situația stă cu totul altfel.

Încă în secolul al XIX-lea, Richard Kunisch constata, din perspectivă vestimentară, amalgamul de influențe de care era marcat Bucureștiul: „Cărei națiune aparține această mulțime? Greu de spus. Acolo trece un bărbat îmbrăcat cu o cămașă largă, din pânză albă de in, cu o jachetă albastră și căciulă de blană, în ciuda arșitei; dincolo, o femeie cu o fustă pestriță, în partea de sus doar cămașa largă, părul legat cu măiestrie într-o basma colorată. Alții poartă haine franțuzești. Acum trece un armean în pantalon bufant, strâns deasupra gleznei, cu jachetă brodată și fes; alături foșnește crinolina, ocolind cu grijă atingerea țiganului tuciuriu, cu ochii vii, care se tocmește cu băiatul grec, vânzătorul de prăjiturile. Acolo, în fața palatului a cărui curte e plină de echipaje și care e luminat ca ziua de focuri bengale, soldați în uniforme prusace stau cu arma la umăr; dinspre ferestre răsună acordurile unei muzici ademenitoare. Unde ne aflăm?”⁴ Acest amalgam etnic și cromatic, vestimentar, nu mai este chiar atât de actual pentru nici una dintre țările balcanice. Perioada cosmopolitismului a trecut, ceea ce era cândva familiar putând fi observat acum sporadic în spațiile nespecifice. Odinioară, mai ales în marile centre comerciale, petele de culoare aduse de vestimentația specifică unei profesii sau etnii constituiau tocmai acest specific al zonei, târgul fiind nu numai locul achizițiilor unor mărfuri concrete, palpabile, ci și cel al împrumuturilor culturale, al

⁴ Richard Kunisch, *București și Stambul. Schițe din Ungaria, România și Turcia*, Ed. Saeculum I.O., București, 2000, p.79.

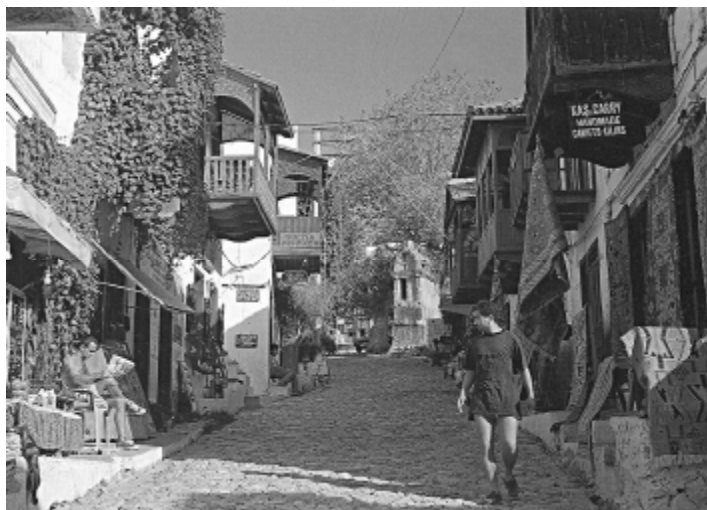
maximei apropieri, al maximei deschideri dintre oameni de etnii, religii și convingeri diferite: „Rasele călugărești și surtucurile franțuzești au dispărut, peste tot se văd surtucul de pânză și fesul turcilor reformați sau portul național care îmbracă bine. Aici un persan în veșmânt lung, albastru, pe cap căciulă înaltă din blană de astrahan; dincolo, un grec în fustanelă albă, cu falduri, haină brodată ale cărei mâneci atârnă în colțuri lungi; mai departe, un georgian în tunica lui scurtă, închisă de o cingătoare metalică, pe cap, bucata de piele lăcuită, de forma unei farfurii. Printre ei se văd licărind iașmacurile albe ale turcoaicelor și *feregelele* unduitoare, galbene, albastre și roșii, maronii și trandafirii. Poate că uneori se aprinde câte o privire, poate că uneori iese câte o mână din văluri și-și arată unghiile vopsite cu *henne* – de jur împrejur amenință turbane cu greutate, de jur împrejur se plimbă musulmani tăcuți cărora nu le scapă nimic”⁵.

Călătoriile mele balcanice (în Bulgaria, Grecia, Turcia) – favorizate de obținerea unui grant de cercetare de la C.N.C.S.I.S. în anii 2002-2003, au încercat, prin tatonări evident superficiale, să pătrundă spiritul balcanic la el acasă. În afara exotismului peisajului și al oamenilor, pe care îl surprinde în primul rând orice călătorie din afara spațiului familiar, au început să apară similitudinile. Lucru cu atât mai interesant, întrucât este vorba de influențe foarte vechi, care, în pofida modernizării, a „europenizării” fiecăreia dintre țările din regiune, și ele începute, în perioade diferite, încă din secolul al XVIII-lea, continuă să existe, fiind bine asimilate de culturile autohtone. La nivelul culturii populare și al vieții cotidiene moștenirea otomană s-a dovedit a fi mult mai persistentă, lucru care se reflectă în prezența unor elemente otomane autentice: arhitectură și structură urbană, mâncare, muzică, instituția cafenelei, a bazarului.

⁵ *Idem*, pp. 180-181.

⁶ Descriind casele din Istanbul, Kunisch remarca: „Casele de pe ambele laturi sunt doar în parte masive, unele prevăzute în sus cu o construcție ieșită în afară, în așa fel încât de acolo s-ar putea atinge cu ciubucul fereastra de vizavi...” (*Ibidem*, p. 156).

Într-adevăr, primele care îți atrag atenția sunt casele, scunde sau cu un etaj, care lasă să atârne deasupra străzii un balcon închis cu

Arhitectură turcească în Kaş (Turcia)

geamuri (*çikma*)⁶. Oriunde te-ai duce, ai senzația unui colaj uriaș, un amestec de elemente arhitectonice dintre cele mai diferite, orientale și bizantine sau italiene, la care se adaugă, la tot pasul (mai ales în Grecia, Turcia, Albania) ruinele antice. Sunt numeroase asemănări în plan arhitectonic în cadrul orașelor și satelor multietnice și care au dispus de o bogată moștenire culturală. Stilul arhitectonic al faimoaselor case din Plovdiv, construite de negustori greci sau armeni, pe jumătate turcești, pe jumătate europene, nu sunt în nici un caz o dovadă a Renașterii arhitectonice bulgare, la fel ca și designul interior și mobilierul.

Urmează bazarul, un bazar extins, care cuprinde nu numai locul special amenajat, alocat schimbului de mărfuri; uneori ai senzația că întregul centru, întreaga așezare este un bazar uriaș, indiferent că te

afli în România, Bulgaria, Grecia sau Turcia – adevărata patrie a comerțului stradal.

Arhitectură cu influențe turcești în Koprivțița (Bulgaria)

Nu pot fi ignorate cafenelele (care mai degrabă, în unele locuri, pot fi considerate chiar baruri) care adună numeroasă populație masculină, mai ales la ora siestei, respectată cu sfințenie. Cafeneaua turcească tipică, *kahvehane* sau *kahve* este un local frecventat mai ales de bărbați. Numele original era *kıraathane* (loc de citit), dar

Cafenea în Grecia

bărbații se adună aici pentru a juca țintar sau cărți, pentru a fuma o narghilea sau pentru a bea ceai sau o cafea. Aici nu se servesc băuturi alcoolice sau mâncare. În Grecia, *kafeneia* este chiar centrul social al comunității respective, locul unde se adună oamenii pentru a afla noutățile, pentru a primi poșta, a da telefoane, a citi ziarele.

Marcată sensibil de tehnica contrapunctului, muzica din regiune poartă amprente semnificative ale instrumentelor turcești, dintr-o perioadă mai veche (Bulgaria, chiar Grecia) sau mai nouă (manelele românești). În ultima perioadă, pe lângă filmele lui Emir Kusturica și muzica lui Goran Bregović, variante ale imaginii Balcanilor destinate receptării europene, o formă populară de contraofensivă culturală balcanică poate fi observată în țările din regiune: o nouă preocupare de masă pentru dansul din buric, deschiderea de noi cafenele și taverna, preferința pentru o muzică ce are într-adevăr rezonanțe orientale. Muzica de masă și varietățile ei sunt într-adevăr interesante pentru această direcție: turbo folk și yugo-rock în Iugoslavia, chalga și muzică populară în Bulgaria, manele și muzică etno în România au înlocuit cu succes rock-ul american și muzica disco occidentală din cluburi și discoteci. Ea poartă într-adevăr elemente tradiționale vechi, ale festivităților balcanice de tip orgiastic, mostre de folclor licențios, turcesc sau țigănesc, de cultură suburbană și a delicvenților, totul mixat cu sintetizatoare electronice. Într-un fel, am putea spune că simptomul cel mai important ar fi acela al dorinței oamenilor de rând de a nu mai fi asemenea occidentalilor. În felul acesta, imaginea cea mai denigrată a Balcanilor este pusă în prim-plan, pentru a da frâu liber unor plăceri interzise de normele și gustul occidental, celebrând Balcanii așa cum sunt ei: înapoiți și orientali, corporali și semi-rurali, grosolani, amuzanți, dar și familiari, intimi.

Am lăsat la urmă asemănările gastronomice, poate cele mai frapante, în pofida orgoliului național care a botezat felurile de mâncare respective cu nume care nu mai amintesc decât arareori de

Cuprins

BALCANII MEI	7
VECHI MOȘTENIRI SPIRITUALE	27
PENTRU O MITOLOGIE BALCANICĂ	33
1. Reprezentările bolilor	37
2. Demoni specifici ai bolilor	37
2.1. Ciuma, Holera, Moartea	37
2.2. Sfintele protectoare ale vărsatului	44
BALCANII ȘI MENTALITATEA BALCANICĂ	47
1. Mentalitatea balcanică – mentalitate europeană ?	47
2. Literatura ca domeniu de reflectare a mentalității balcanice	62
BALCANII – STUDIU DE CAZ	69
1. Cadrul geografic	74
2. Geografia etnică	76
3. Specificul Balcanilor ca spațiu de contact	81
BALCANII VĂZUȚI DINSPRE EUROPA	91
BALCANII – PRIVIRE DIN INTERIOR	101
ÎN LUMEA STEREOTIPIILOR	109

1. Teoria stereotipurilor	115
2. Imaginea și imaginile	122
2.1. Balcanii călătorilor străini	122
BIBLIOGRAFIE	145